

Ruzsa György

Az Istenszülő Háromkezű ikonjának régii orosz másolatai budapesti gyűjteményekben

A *Háromkezű Istenszülő*, helyesebben *Az Istenszülő Háromkezű ikonja* (görögül Παναγία η Τροερούσα, szerbül Богородица Тројеручица, oroszul Троеручица, ikona Божией Матери «Троеручица») a Hodégétria ikonográfiai típus egyik változata. Eredete a képrombolás korához (726–843), nevezetesen Ióánnész Damaszkénosznak, vagyis Damaszkuszi Szent Jánosnak (Damaszkusz, 675 körül – Mar Saba-kolostor, Jeruzsálem környéke, 754 előtt) a nevéhez kötődik, aki a szent ikonok védelméért küzdött. III. (Izauriai) Leó, a képromboló bizánci császár hűtlenséggel vádolta meg a szíriai kalifánál, akinek udvarában a szent szolgált. A kalifa ezért büntetésként levágatta a szent jobb kezét. Damaszkuszi Szent János ezután buzgón imádkozott egy Istenszülő a Gyermek Jézussal ikon előtt, és így levágott keze visszanyert. Ennek a csodának az emlékére Damaszkuszi Szent János ezüstből egy kezét csináltatott, ráhelyezte azt az ikonra, és „Háromkezűnek” nevezte az ábrázolást. A szent ezzel az ikonnal elment a jeruzsálemi Mar Saba-kolostorba, és szerzetes lett. A 12. század végén Szent Szerb Száva Szerbiába vitte az ikont, majd az általa alapított áthoszi Hilandariu (Hilandar) kolostorban helyezte el. A ma is ott látható késő bizánci ikonról nem tudjuk, hogy pontosan mikor készült, de szellemiségében biztos, hogy a Damaszkuszi Szent János korabeli ikon őrzője.¹

1661-ben másolat készült az ikonról, melyet Nyikon moszkvai patriarcha kapott ajándékba. Ettől kezdve Oroszországban több másolat készült erről a másolati ikonról. Egyik híres másolat a csernyigovi Megváltó Színeváltozása-templomban van, egy másik talán még híresebb pedig Moszkvában az Istenszülő Elszenderedése-templomban, mely a Taganszkij kerületben a Gonscsarnáj utcában áll. Ezt az ikonmásolatot 1716-ban festették, és igen valószínű, hogy ez az ikon mindig védte a templomot olyannyira, hogy még a kommunizmus éveiben sem zárták be azt, sőt még harangjai is megmaradtak.²

Ruzsa György (1947) – művészettörténész, professor emeritus (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem), az MTA doktora, ruzsaagyorgylajos@gmail.com

¹ Irodalom a Hilandar-kolostor ikonjáról: I. Bentehev: Die Dreihändige Gottesmutterikone im Hilandar-Kloster auf Athos. In: *Hermeneia*. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst. 1. Vochum, 1993. pp. 46–52.; И. Бенчев: Икона Богоматери Троеручицы в Хиландарском монастыре на Афоне. In: *Византия и византизмские традиции*. Сборник научных трудов посвященный XIX Международному конгрессу византистов. Копенгаген 18–24 августа. Санкт-Петербург, Издание Государственного Эрмитажа, 1996. pp. 175–183.; М. Татић-Ђурић: Тројеручица светог Саве и њен култ у православној свету. In: *Сборник радова*. Београд 1997. pp. 133–160.; В. Милковић: The History about the Miraculous Icons of the Hilandar Monastery. In: *Zograf*. № 31. (2006–2007). pp. 219–228.

² Ez azért is rendkívül különös és figyelemre méltó, mert a szovjet hatalom idején rendkívül sok papot és ikonkutatót végeztek ki. (Ld. bővebben: G. Ruzsa: *Icon Researchers and Icon Research in the Soviet Union in the First Half of the 20th Century*. Budapest, Sziklatemplom Pálos Fogadóközpont, 2018.) A templomok és a kolostorok épületeit lerombolták, vagy átalakítva – szentségtörően – egészen más célra használták.

Az Istenszülő Háromkezű ikonja oroszországi másolatainak rendkívül nagy tiszteletét az is fokozta, hogy igen sok csodát jegyeztek fel vele kapcsolatban. Jevgenyij Poszeljanyin³ az Istenszülő-ikonok avatott kutatója sokszor megemlékezik ezekről az ikonokról. A tulai Szent György-templom ikonmásolatával kapcsolatban leírja, hogy az ikon a 18. század második felében vált igazán híressé. Megemlékezik egy nőről, aki lábában erős fájdalmat érzett, olyannyira, hogy járni sem tudott. Forrón imádkozott a Tisztaságos Istenszülőhöz gyógyulásért. Az Istenszülő álmában közölte vele, hogy keresse fel a tulai Szent György-templomban háromkezű ikonját. Amikor elvitték ebbe a templomba, akkor ott három napig kereste ezt az ikont, végül megtalálta a templom északi kapujának egy mélyedésében. Térdre rogyva, könnyek között imádkozott az ikon előtt, és hamarosan meg is gyógyult. Ennél az ikonnál még számos gyógyulások csoda történt. Jevgenyij Poszeljanyin megemlíti az is, hogy az ikonon drágakövekkel díszített aranyozott *riza* (ikonborító) van.⁴ A Brajszk környékén lévő Beloberjoznaja remetelak Háromkezű Istenszülő ikonja pedig egy nagy tűzvésztől védett meg.⁵

Az Istenszülő Háromkezű ikonjának fő ikonográfiai vonásai a következők: az Istenszülő jobbában tartja az egész alakban ábrázolt Gyermeke Jézust, lent még egy jobb kezét látunk. Az orosz ikonfestők egy része ezt a harmadik kezét is az Istenszülő kezeként festette meg, míg mások ezüst színnel különítették el.

Az itt bemutatásra kerülő hét ikon közül az első három nem kötődik a népművészeti ikonokhoz. Mindegyiket jól képzett ikonfestők jelentős műhelyekben készítették. Ezek az ikonok mind művészi kvalitásban, mind pedig technikai kivitelezésben – például mindegyik rendelkezik *kovcséggel*, vagyis mélyített középmezővel – igen kiemelkedőek. A negyedik ikon átmenetet képvisel, míg a többi három népművészeti alkotásnak tekinthető.

Első ikonunk⁶ (*1. kép*) még a moszkvai Istenszülő Elszenderedése-templom ikonjának évszázadában készült, pontosabban a 18. század második felében. A *poljén*, vagyis a szegélymezőn, bal oldalt az Őrangyal festették meg, míg jobboldalt Szent Annát. Valószínű, hogy egy Anna nevű nő számára készült. A hátoldalon lévő bekarcolások is ezt erősítik meg. A harmadik kezét az ikonfestő itt is az Istenszülő kezeként ábrázolta.

Következő ikonunkat⁷ (*2. kép*) a 19. század első felében festették. Különösen kiemelkedő kvalitású, és – ellentétben az előbbivel – igen ismert, többször reprodukált alkotás.⁸ Itt a szegélymezőn baloldalt Szent Anasztáziát, Szent Eudokiát és Szent Abdiás prófétát látjuk. A próféta

³ Itt kell megemlékeznünk Jevgenyij Nykolajevics Pogozsevről (Евгений Николаевич Погочев) (Moszkva, 1870. április 21. – Leningrád, 1931. február 13., írói álneve: Jevgenyij Poszeljanyin [Евгений Поселянин]), aki igen jó ikonkutató, hagiográfus és egyben szépirodalmi tehetséggel is rendelkező, s a maga korában nagyon ismert személyiség is volt. E kitérő kutatót a sztálinizmus hisztérikus egyházellenes kampánya során 1930. december 26-án letartóztatták, azzal vádolva őt, hogy ellenforradalmi szemléletű összejöveteleken vesz részt. Golyó általi halálra ítélték, és az ítéletet hamarosan végre is hajtották.

⁴ Е. Поселянин: *Богоматеръ. Полное иллюстрированное описание Ее земной жизни и посвященных Ее жизни чудотворных икон.* Санкт-Петербург, 1914. pp. 392. (Moszkva, 2002.)

⁵ Е. Поселянин: *i. m.* 392–393.

⁶ Az Istenszülő Háromkezű ikonja. Orosz ikonfestő, 18. sz. második fele. Festett fatábla, 31,3 x 26,7 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 94.

⁷ Az Istenszülő Háromkezű ikonja. Orosz ikonfestő, 19. század első fele. Festett fatábla, aranyozás, 31,2 x 26,3 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 93.

⁸ Irodalom: Ruzsa Gy.: *Bevezetés az ikonszakértésbe.* Budapest, V-Pearl, 2011. p. 64.; Ruzsa Gy.: *Az ikon: teológia, esztétika, ikonográfia, ikonológia, technika.* Budapest, Russica Pannonica, 2012., p. 221., p. 235.; Ruzsa Gy.: *Az ikonfestészet lexikona.* Budapest, Corvina, 2014. p. 212.

kezében írástekerceset tart a következő szöveggel: „А на горе Сионе будет спасение.” = „De a Sion hegyén szabadulás lesz.” (Abd 17.) Jobb oldalt Szent Daria, Szent Domnyika és Szent Ioszif Volockij alakja helyezkedik el. Ezen az ikonon is megfigyelhető a harmadik kéz, mely itt az ikon alsó részén, közepén van. Ezüst színnel elkülönítették, jelezve, hogy ez az ezüstmű készült kéz, amelyet Damaszkuszi Szent János helyezett az ősi ikonra hálából. Az ikon hosszabb ideig a házi ájtatosság tárgya lehetett. Az előtte égő gyertyára utaltak a kisebb égési nyomok és a (később eltávolított) viaszcsseppek.

Az ikont Molnár Erika festmény- és grafikarestaurátor-művész restaurálta 2010-ben. Részlet a restaurálási jegyzőkönyvből: „[Átvételi] állapot, jellemzők: [...] Kisebb festék- és alapozóréteg hiányok elszórva a kép egész felületén megfigyelhetők. Jellemzőek a hosszirányú repedések, torlódások és kitöredezések, melyek a fatábla szálirányával egyeznek meg, és a fatábla vete-medéséből adódnak. A legfeltűnőbb a kép alján kb. 3 cm magasan végighúzódnó hiány, ahol az alapozó réteg is teljesen hiányzik. Az egyenetlen vastagságú lakkréteget por- és szennyeződs-réteg fedi. A felületen elszórva viaszcsseppek, a bal saroknál és a képfelület bal oldalán fekete, elszenesedett foltok láthatók. Tisztítás, feltárás: A viaszfoltokat terpentinnel és mechanikusan távolítottam el. A lakkréteget denaturált szesszel és lakkbenzinnel csak részlegesen távolítottam el. A feltorlódott, felemelkedett festékrétegeket, Plextol B500-zal beinjektálva, visszasimítottam. Esztétikai helyreállítás: A hiányok tömítése enyv, kréta és hármaskéverék tartalmú masszával történt. Ezt követően akvarell retust alkalmaztam. A festményt dammárgyantával lakkoltam. A hiányos felületek retusálása beilleszkedő olaj-gyantaretussal készült. A végső lakkozás Ferrario lakk spray-vel és dammárgyantával történt.”

Harmadik, jelentős műhelyből származó ikonunkon esztétikai vonatkozásban elsősorban a finom vonalak rendszere ragad meg.⁹ (3. kép)

Az Istenszülő Háromkezü ikonjának oroszországi nagy népszerűségére és tiszteletére utal az is, hogy számos kis méretű ikont is festettek. Ezeket rendszerint a templomokban vagy kolostorokban árulták vagy ajándékozták a jámbor hívők számára. Idesorolható az a mindössze 13 cm magas ikon¹⁰ (4. kép), amely városi környezetben jöhetett létre, talán egy jelentős kolostori műhelyben. Erre utal a részletes megfestés, a régi ikonok *assiszt* vonalaira (eredetileg aranyfüst lemezből készült finom vonalháló) emlékeztető gazdag vonalrendszer. Az ezüstkezet itt sem különítették el, s az Istenszülő második jobb kezeként ábrázolták. Mária mindhárom keze hasonló, jól látszik a bal kéznél és a második jobb kéznél lévő egyforma *porucsi*, vagyis a széles mandzsetta. Az ikont többször javították, kiegészítették, restaurálták.

A Nagyházi Galéria és Aukciósház 2017-es árverésén bukkant föl egy viszonylag nagy méretű népies jellegű ikon¹¹ (5. kép), mely egyszerűségével és különösen a szemek megfestésével igen megkapó alkotás. A valószínűleg falusi ikonfestő itt is az Istenszülő harmadik kezeként festette meg a Damaszkuszi Szent János által az ősi ikonra helyezett ezüstkezet.

⁹ Az Istenszülő háromkezü ikonja. Orosz ikonfestő, 1800 körül. Festett fatábla, 21 x 18,5 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 146. Vö. Nagyházi Galéria és Aukciósház. 275/1. aukció. Budapest, 2022. p. 16., No. 532.

¹⁰ Az Istenszülő Háromkezü ikonja. Orosz ikonfestő, 19. sz. második fele. Festett fatábla. 13 x 10 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 143.

¹¹ Az Istenszülő Háromkezü ikonja. Orosz ikon, 19. sz. közepe. Festett fatábla. 37 x 30,5 cm Ltsz.: 124. Magángyűjtemény. Vö. Nagyházi Galéria és Aukciósház. 229. aukció. Régi mesterek és 19. századi festmények. 20. századi festmények. Budapest, 2017. p. 32., No. 70.

Az ikonborítóval borított ikonok jellegzetes népiikon-példánya egy *folgás* – vagyis fémfóliás – Istenszülő-ikon.¹² (6. kép) A borító alatt az ikontábla nincs megfestve, gyakori ez a népi ikonoknál. Ezeket – nem egészen hivatalosan – *podokládnyicának* is nevezik. Ilyenek nagyrészt későn, a 19. század vége felé vagy a századfordulón készültek, az ikon szellemétől távol álló, kisipari műhelyekben is.

Hetedik ikonunk különleges népművészeti alkotás. Mindenképp megérdemli a részletesebb bemutatást.¹³ (7. kép) A jó minőségű festett részek mellett különösen a nagy, reprezentatív ikonborító hívja fel figyelmünket. Érdemes egy pillantást vetnünk az ikonborítókra és datálási kérdéseikre.

A késői ikonborítókkal az elsők között foglalkozott Ljubov Sitova.¹⁴ Az ő periodizációjára támaszkodva az alábbi, gyakran összefonódó korszakokat különböztethetjük meg az ezüst ikonborítókkal kapcsolatban: 1. A korai barokk első szakasza: 17. század vége–18. század eleje. 2. A korai barokk második szakasza: 1700–1740-es évek. 3. Rokokó: 1750–1770-es évek. 4. Klasszicizmus: 1760–1830-as évek. 5. Empire mint a klasszicizmus befejező stádiuma: 1810–1830-as évek. 6. „Késő barokk-rokokó”: 1840–1850-es évek. 7. „Reneszánsz-barokk”: 1860-as évek. 8. Orosz népi stílus: 1870–1880-as évek. 9. Orosz-bizánci stílus: 1880–1890-es évek. 10. Mese-bilina témák a modern stílus (a szecesszió) interpretálásában: 1890–1910-es évek. 11. Neoklasszicizmus a modern stílus (a szecesszió) interpretálásában: 1910-es évek.

A nem nemesfém ikonborítók közül elsősorban a sárgarézet kell megemlíteni. A sárgaréz ikonborítók is – bár ezek általában szegényebb, gyakran falusi műhelyekben készültek nagyjából – nem elég árnyaltan és gyakran megkésve követik az ezüst ikonborítók periodizációját. A vörösréz és cink ötvözetéből készült sárgaréz rendszerint fényesre polírozták, így az arany hatását keltette, melynek következtében a fény szinte teljesen visszaverődött. Az ikon előtt imádkozó úgy érezte, hogy az ikonból sugárzik az isteni fény. A sárgaréz gyakran ezüstözték is, hogy ugyancsak nemes csillogású legyen. Ezt láthatjuk bemutatott ikonunkon is.

De a réznek önmagában is jelentős kultikus mágikus szerepe volt Oroszországban. A réz sokáig ritka, értékes anyagnak számított, hiszen régen sokat kellett külföldről behozni. Amikor ikonborítót készítettek belőle, gyakran hivatkoztak az ószövetségi részekre. Itt többször is találkozunk a réznek (vagy rézötvözetnek) mint nemes anyagnak az említésével. Például Mózes második könyvében az oltárépítésnél a következőket olvashatjuk: „Azután minden edényét is megcsinálá: a fazekakat, a lapátokat, a medenczéket, a villákat és a szenes serpenyőket, minden edényeit rézből csinálá. Csinálá az oltárhoz hálóraforma rostélyt is rézből, annak párkányzata alá alulról a középig”. (Mózes II. könyve 38. 3. 4.) Mózes negyedik könyvében pedig fontos, gyógyító szerepe van a rézkígyónak: „És monda az Úr Mózesnek: Csinálj magadnak tüzes kígyót, és tűzd fel azt póznára: és ha valaki megmarattatik, és feltekint arra, életben maradjon. Csinálá ezért Mózes rézkígyót, és feltüzé azt póznára. És lón, hogy ha a kígyó valakit megmar vala, és az feltekinte a rézkígyóra, életben marada”. (Mózes IV. könyve 21. 8. 9.)

Az ikonokat nem volt kötelező fémborítóval ellátni, mégis igen sok fémborítós ikonnal találkozunk, főleg a 18. és a 19. században. I. A. Sztjerligova a fémborítások legnagyobb kutatója

¹² Az Istenszülő háromkezű ikonja. Orosz (észak orosz ?) ikon, 1800 körül. Festett fatábla, *folga* (nagyon vékony préselt fémlémez, fémfólia). 36 x 24,5 cm. Ltsz.: 147.

¹³ Az Istenszülő Háromkezű ikonja. Orosz ikon, 1860-as, 1870-es évek. Festett fatábla, ezüstözött és aranyozott rézötvözet. 36 x 30,5 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 59.

¹⁴ Л. Шитова: *Русские иконы в драгоценных окладах*. Конец XVII – начало XX века. Сергиев Посад, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, Сергиево-Посадский Государственный Историко-Художественный Музей-Заповедник, Продюсерский Дом Айдис, 2005.

találón mutat rá egy korai ikonnal kapcsolatban a fémborítás teológiai jellegére: „A veretes borítás sugározza a szent apostolok testének ragyogását és romolhatatlanságát”.¹⁵

Ikonunk borítóján historizáló barokk jegyeket látunk, mint például a ruhadíszeken, továbbá historizáló reneszánsz jegyeket is megfigyelhetünk, mint például a keretmezőn. Mindez segít a datálásban.

Ennél az ikonnál az ikonborítóval kapcsolatban részletes anyagvizsgálatokat végeztek. Arra az eredményre jutottak, hogy bármily mutatós a nimbuszokon lévő tűzi aranyozás, (tűzaranyozás) igen gyenge, mindössze pár tized százaléknyi. Viszont a tűzi ezüstözés jelentős. (A tűzi ezüstözésre utalnak a nagyon kicsi Hg-maradványok.) Az ezüstözés nem nagyon egyenletes. Például a Kis Jézus nimbusza feletti részen sok az ezüst, míg a Damaszkuszi Szent Jánosra utaló kéz feletti részen kevesebb, mint feleannyi. Ennek az is oka lehet, hogy az ikon középső részét gyakran csókolgatták és tisztogatták. A sárgaréz összetétele ennél az ikonborítónál lényegesen nem tér el a szokásostól, vagyis a kétharmad rész réz és egyharmad rész cink aránytól. Mindez tehát, a gyenge tűzaranyozás, az egyenetlen ezüstözés, vidéki műhelyt valószínűsít.

Végül megállapíthatjuk, hogy magyarországi gyűjteményekben az Istenszülő Háromkezü ikonjaiból kevés példányt őriznek, ám ezek a jelentős teológiai, történelmi és művészi értékkel rendelkező ikonok a szerb és az orosz pravoszlávia régi és mély kapcsolatáról tanúskodnak.

Képek

1. Az Istenszülő Háromkezü ikonja. Orosz ikonfestő, 18. sz. második fele. Festett fatábla, 31,3 x 26,7 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 94.

¹⁵ И. А. Стерлигова: О значении драгоценного убора в почитании святых. In: *Чудотворная икона в Византии и Древней Руси*. Москва, 1996. p. 129. Ld. még: И. А. Стерлигова: *Дорогоценный убор древнерусских икон XI–XIV веков*. Происхождение, символика, художественный образ. Москва, Прогресс-Традиция, 2000.

2. Az Istenszülő Háromkezű ikonja. Orosz ikonfestő, 19. század első fele. Festett fatábla, aranyozás, 31,2 x 26,3 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 93.

3. Az Istenszülő háromkezű ikonja. Orosz ikonfestő, 1800 körül. Festett fatábla, 21 x 18,5 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 146.

4. Az Istenszülő Háromkezű ikonja. Orosz ikonfestő, 19. sz. második fele. Festett fatábla. 13 x 10 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 143.

5. Az Istenszülő Háromkezű ikonja. Orosz ikonfestő, 19. sz. közepe. Festett fatábla. 37 x 30,5 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.:124.

6. Az Istenszülő háromkezű ikonja. Orosz (északorosz ?) ikon, 1800 körül. Festett fatábla, *folga* (nagyon vékony préselt fémlémez, fémfólia). 36 x 24,5 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 147.

7. Az Istenszülő Háromkezű ikonja. Orosz ikon, 1860-as, 1870-es évek. Festett fatábla, ezüstözött és aranyozott rézötvözet. 36 x 30,5 cm. Magángyűjtemény. Ltsz.: 59.

Old Russian Copies of the Icon of the Mother of God Three-Handed in Budapest Collections

Keywords: orthodox iconography, icon of the Mother of God (Hodegetria), folk religiosity

This paper presents seven hitherto unknown or little known works of the Old Russian icon of the Mother of God Three-Handed, a variant of the Orthodox iconographic type of Hodegetria (an iconographic depiction of the Virgin Mary holding the Child Jesus at her side while pointing at him as the source of salvation for humankind), together with the cultural-historical context of the icon. The icons described are now in collections in Budapest. Some of them are folk art, others were made in well-known workshops.